

PAULINA ROMANOWICZ^a

ARCHEOLOGIA PRZEMYSŁU W POLSCE – STAN I POTRZEBY BADAŃ. KLUCZOWE ZAGADNIENIA

INDUSTRIAL ARCHAEOLOGY IN POLAND: STATE OF RESEARCH AND CURRENT TRENDS. KEY ISSUES

Abstrakt: W artykule przedstawiono pokrótce rozwój archeologii przemysłu, czyli dyscypliny naukowej analizującej materialne ślady industrializacji. Omówiono jej definicję, zakres chronologiczny i tematyczny, metody badawcze oraz znaczenie społeczne. Wskazano też główne etapy jej rozwoju. Jej początki sięgają lat osiemdziesiątych XX w., w Polsce wciąż się rozwija, łącząc metody z różnych dziedzin: archeologii, historii techniki, urbanistyki i ochrony dziedzictwa. Pomimo trudności, takich jak brak centralnej koordynacji, niska świadomość społeczna wartości dziedzictwa przemysłowego oraz niewystarczająca ochrona prawna obiektów, zyskuje ona na znaczeniu jako narzędzie rekonstrukcji przeszłości i aktywnego wspierania rewitalizacji przestrzeni poprzemysłowych.

Słowa kluczowe: archeologia przemysłu, dziedzictwo poprzemysłowe, industrializacja, historia techniki

Abstract: The article briefly presents the development of industrial archaeology, a scientific discipline that analyzes the material traces of industrialization. It discusses its definitions, chronological and thematic scope, research methods, and social significance. The main stages of its development are also indicated. While the beginnings of industrial archaeology go back to the 1980s, it is still a developing science in Poland combining methods from various fields: archaeology, history of technology, urban planning, and heritage protection. Despite difficulties such as a lack of central coordination, low public awareness of the value of industrial heritage, and insufficient legal protection of sites, it is gaining importance as a tool for reconstructing the past and actively supporting the revitalization of post-industrial spaces.

Keywords: industrial archaeology, post-industrial heritage, industrialization, history of technology

WSTĘP

Archeologia przemysłu, nazywana także archeologią przemysłową lub industrialną, to relatywnie młoda, interdyscyplinarna dziedzina, której przedmiotem badań są materialne pozostałości związane z przemysłem od początku rewolucji przemysłowej po współczesność. Tematyka koncentruje się na zabytkach techniki, strukturach osadniczych, infrastrukturze, a także na analizie relacji społeczno-ekonomicznych ukształtowanych przez rozwój przemysłu. Chociaż swoje korzenie ma głównie w praktyce konserwatorskiej i działaniach służących

^a Dr Paulina Romanowicz; Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, ul. Kuśnierska 12/12a, 70-536 Szczecin; p.romanowicz@iaepan.edu.pl; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7522-1156>.

ochronie tych pozostałości, szczególnie na zachodzie Europy zyskała status pełnoprawnej dyscypliny archeologicznej i kierunku nauk o dziedzictwie kulturowym.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie aktualnych, kluczowych kwestii dotyczących badań archeologii industrialnej w Polsce oraz zaprezentowanie jej perspektyw badawczych. Korzystano przy tym z opracowań naukowych, raportów instytucji krajowych i międzynarodowych oraz innych materiałów dotyczących ochrony, dokumentacji i adaptacji tego dziedzictwa. Uwzględniono zarówno klasyczne publikacje poświęcone tym zagadnieniom, jak i najnowsze studia o problematyce rewitalizacji i reinterpretacji obiektów przemysłowych. Ważne było objaśnienie znaczenia tytułowego terminu oraz przybliżenie jego genezy na gruncie europejskim, jak również sprecyzowanie zakresu tematycznego i chronologicznego tego kierunku badań. Omówiono również jego główne krajowe nurty, a następnie wyzwania i potrzeby badawcze.

ARCHEOLOGIA PRZEMYSŁU – WYJAŚNIENIE POJĘCIA

Terminu „archeologia industrialna” (ang. *industrial archaeology*) po raz pierwszy użyto w Wielkiej Brytanii w latach pięćdziesiątych XX w., w kontekście ochrony zagrożonego dziedzictwa przemysłowego wypieranego przez postępującą modernizację i urbanizację (Palmer 2008, s. 1511–1512). Początkowo miała tam charakter przede wszystkim inwentaryzacyjny i dokumentacyjny, a jej zadaniem było katalogowanie i zachowanie świadectw działalności przemysłowej, zanim ulegną one bezpowrotnemu zniszczeniu (Kęsik 2017, s. 14).

W powstałym w latach siedemdziesiątych XX w. brytyjskim podręczniku, poświęconym pracom terenowym archeologii przemysłowej (*Fieldwork in Industrial Archaeology*), wymieniono i omówiono dziewięć podstawowych tematów badawczych: 1) węgiel i metale; 2) energia; 3) tkaniny, ceramika i szkło, przygotowywanie jedzenia, browarnictwo i destylacja; 4) transport; 5) materiały budowlane; 6) agrokultura; 7) budownictwo robotnicze; 8) usługi publiczne; 9) przemysł rozrywkowy (Major 1975, s. 10). Z biegiem lat zakres zainteresowania badaczy brytyjskich znacznie się rozszerzył. Obecnie obejmuje on nie tylko techniczne aspekty funkcjonowania zakładów, lecz również takie zagadnienia jak: warunki życia robotników, rozwój osiedli przemysłowych, zmiany krajobrazu kulturowego oraz wpływ przemysłu na środowisko naturalne (Palmer 2008, s. 1513).

Definicji archeologii industrialnej jest wiele i zależą one zarówno od tradycji badawczej, jak i od lokalnego kontekstu kulturowego. W literaturze anglosaskiej często przyjmuje się tę, zaproponowaną przez brytyjskiego badacza Roberta Angusa Buchanana, według którego to „systematyczne badanie materialnych pozostałości cywilizacji przemysłowej”, w tym budynków, urządzeń, infrastruktury oraz artefaktów wytworzonych i używanych w przemyśle (Buchanan 1972, s. 15). Zgadza się to z genezą dyscypliny, bowiem archeologia przemysłu początkowo rozumiana była w Wielkiej Brytanii przede wszystkim jako synonim historii techniki, a koncentrowała się na badaniach produktu, wytworu lub podmiotu wytwarzającego, ewentualnie związanego z tym procesem zaplecza.

Jeden z czołowych polskich znawców problematyki, Stanisław Januszewski, zauważa, że u podstaw archeologii industrialnej/przemysłowej „leży systematyczne prowadzenie badań terenowych, co jej metodologię łączy z tradycyjną archeologią, badającą dzieje społeczeństw

na podstawie źródeł materialnych” (Januszewski 2010, s. 9). Inny badacz – Jan Kęsik zaznacza, że jej specyfika „w porównaniu z tradycyjną historią gospodarczą polega nie tyle na samym wykorzystaniu źródeł materialnych, ile na ich centralnej roli w rekonstrukcji przemian gospodarczych i społecznych”. Te zaś obejmują m.in. architekturę użytkową, wytwórczą i rolniczą oraz układy przestrzenne wsi i miast (Kęsik 2017, s. 15). Współczesna archeologia industrialna łączy metody tradycyjnej archeologii wykopaliskowej z analizą źródeł archiwalnych, wywiadami etnograficznymi oraz terenowymi metodami nieinwazyjnymi: dokumentacją fotograficzną, fotogrametrią i modelowaniem przestrzennym. W konsekwencji archeolog przemysłu powinien ściśle współpracować z przedstawicielami innych dziedzin nauki: historii techniki, architektury, geografii, socjologii, etnologii, a także nauk przyrodniczych.

W Polsce definicję archeologii przemysłu uzupełnia się często także o kontekst społeczno-kulturowy, podkreślając znaczenie lokalnych tradycji przemysłowych i wpływ procesów industrializacji na społeczności lokalne oraz czerpanie z przemian światopoglądowych społeczeństw Europy po drugiej wojnie światowej (por. Januszewski 2010, s. 11). Rosnące wówczas znaczenie materializmu spowodowało ukierunkowanie badań na „kulturę materialną”. Tymczasem pojawienie się w 2 poł. XX w. ruchu ekologicznego oraz paradygmatu zrównoważonego rozwoju spowodowało rewolucję technologiczną, w efekcie której zamknięto wiele zakładów zdolnych do dalszej działalności, w imię przechodzenia na nowoczesne, czystsze technologie (Januszewski 2010, s. 11). Pozostał sentyment do dawnych miejsc pracy, zakładów – żywicieli pokoleń. Procesy te, w wyniku transformacji ustrojowej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., ogarnęły także Polskę (Szejnwald i in. 2000, s. 3852).

Jednym z głównych celów archeologii przemysłu jest zatem zrozumienie związków przyczynowo-skutkowych w ramach procesów industrializacji, ich wpływu na otoczenie oraz przebiegu w różnych skalach przestrzennych – od miejscowych po ponadregionalne (zob. Palmer 2008, s. 1511). Może być ona traktowana jako pełnoprawna nauka akademicka. Nie sposób także pominąć jej praktycznego wymiaru, związanego z ochroną i dokumentacją dziedzictwa technicznego. Dlatego tak ważny jest jej aspekt społeczny i edukacyjny. Zabytki przemysłowe, szczególnie te monumentalne architektonicznie (np. cegielnie, huty, młyny, tartaki), choć często pozbawione walorów estetycznych w tradycyjnym rozumieniu, odgrywają kluczową rolę w budowaniu tożsamości lokalnej i pamięci zbiorowej. Stanowią bowiem świadectwo pracy i życia w danym miejscu minionych generacji robotników, inżynierów i przedsiębiorców, dawnych osadników, często przodków obecnych mieszkańców, a zarazem są trwałym elementem krajobrazu.

Dlatego działania archeologiczne na obszarach poprzemysłowych często łączą się m.in. z inicjatywami rewitalizacyjnymi, jak przekształcenie dawnej kopalni węgla Zollverein w Essen w kompleks muzealno-kulturalny „Ruhr Museum”. Powstał on w rezultacie połączenia wyników badań archeologicznych i prac konserwatorskich z nowoczesną ekspozycją (Zollverein 2025). Często ich efektem jest tworzenie muzeów techniki, jak miało to miejsce w przypadku adaptacji stalowni Völklinger Hütte w Niemczech oraz belgijskiego kompleksu Grand-Hornu. W obu obiektach prowadzone są badania, wystawy i działania edukacyjne (UNESCO 1994; CID 2025; Völklinger Hütte 2025).

Prace archeologiczne podejmowane są też w związku z przygotowaniem tras turystyki industrialnej, np. „Route der Industriekultur” w Zagłębiu Ruhry, będącej częścią szlaku

„European Route of Industrial Heritage” (ERIH 2023). Ten interkontynentalny szlak przebiega przez 45 krajów, w tym przez 1315 miejsc, obejmując 19 szlaków regionalnych i 13 tematycznych. Stworzono go z zamiarem ukazania różnorodności europejskiej historii przemysłowej i jej wspólnych korzeni.

Badania archeologiczne nie bez znaczenia są również dla programów oświatowych kierowanych do okolicznych mieszkańców i turystów, co pokazują m.in. działania rozmaitych kompleksów muzealnych. Jednym z nich jest np. brytyjskie „The Ironbridge Gorge Museum Trust”, które realizuje programy związane z reliktnami rewolucji przemysłowej, takimi jak najstarszy żelazny most łukowy na świecie oraz dawne zabudowania i urządzenia fabryczne, oparte na szeroko zakrojonych badaniach techniki, krajobrazu przemysłowego i życia robotników. Muzeum oferuje zajęcia, podczas których uczestnicy mogą bezpośrednio obserwować i odtwarzać dawne procesy produkcyjne, od pracy w kuźni po wytapianie żeliwa, co pozwala lepiej zrozumieć etapy i mechanizmy nowożytnej wytwórczości (Ironbridge Gorge 2022). Inna placówka – „Beamish. The Living Museum of the North” rozwija unikatową w skali Europy koncepcję „żywego muzeum”, w którym rekonstrukcje historycznych osiedli, warsztatów i infrastruktury stanowią czynną przestrzeń społeczną. To umożliwia wielozmysłowe doświadczenie życia codziennego w okresie industrializacji, co czyni przekaz niezwykle angażującym (Beamish 2025). Obie instytucje łączą zatem rzetelne zaplecze badawcze z eksperymentalnym, partycypacyjnym modelem edukacji, dzięki czemu stały się wzorcowymi przykładami tego, jak skutecznie upowszechniać wiedzę o dziedzictwie przemysłowym.

ZAKRES CHRONOLOGICZNY I TEMATYCZNY

Mimo rosnącego zainteresowania omawianą tematyką w Polsce, nadal istnieją trudności w jej definiowaniu, zarówno jeśli chodzi o zakres chronologiczny badań, jak i o klasyfikację obiektów wchodzących w obszar jej zainteresowania. Dyskusje nie dotyczą jednak samych metod, lecz bardziej rozumienia miejsca archeologii przemysłowej w systemie nauk oraz jej relacji z pokrewnymi dziedzinami (zob. Januszewski 2010, s. 14–15; Kęsik 2017, s. 14).

Archeologia przemysłowa bywa ujmowana dwojako: albo jako jedna z nauk wspierających historię techniki, albo jako samodzielna dyscyplina, zajmująca się badaniem materialnych świadectw przeszłości przemysłowej od czasów najdawniejszych po współczesność (Palmer 2008, s. 1519). W tym drugim, szerszym ujęciu, stanowi ona niezależną dziedzinę, której przedmiotem są m.in. zabytki techniki, traktowane jako nośniki informacji o przemianach cywilizacyjnych (zob. Kęsik 2017, s. 14). Takie podejście pozwala traktować te obiekty nie tylko jako świadectwa przeszłości, ale również jako źródła wiedzy o uwarunkowaniach społecznych, kulturowych i środowiskowych, które doprowadziły do ich powstania.

Archeologia industrialna, wykorzystując metody dedukcyjne, dąży do zrekonstruowania procesów prowadzących do osiągnięcia określonych rozwiązań technicznych. Badacz analizuje zabytek jako efekt wielu czynników, traktując go jako dokument epoki i klucz do zrozumienia otaczającej rzeczywistości. To wywołuje pytania nie tylko o funkcję reliktnów poprzemysłowych lub ich konstrukcję, ale również o kontekst społeczny, ekonomiczny i technologiczny, w jakim powstały. Archeologia przemysłowa bada zatem z jednej strony

wzajemne relacje między człowiekiem, techniką a środowiskiem, z drugiej zaś – ewolucję samej technologii i inżynierii (por. Januszewski 2010, s. 12–13, Kęsik 2017, s. 15–16).

Nie ma też nadal jednoznacznych ram chronologicznych tej dyscypliny. W brytyjskim ujęciu za najstarsze uznawano materialne ślady z czasu rewolucji przemysłowej (Januszewski 2010, s. 13), tym samym jej cezury zawężając do epoki nowożytnej i współczesności, w szczególności do XVIII i XIX w. Podawano je jednak w wątpliwość, zwłaszcza w odniesieniu do obiektów „pośrednich”, czyli związanych z wytwórczością o charakterze pomiędzy rzemiosłem a przemysłem, takich jak wiejskie kuźnie, manufaktury i wiatraki. Z tego powodu w Wielkiej Brytanii przyjęto szerzej akceptowaną periodyzację historyczną. Ustalono, że archeologia przemysłowa obejmuje cztery podstawowe etapy rozwoju techniki:

- 1) XVI–XVII w. do 1770 r. – to okres preindustrialny, z charakterystycznym manufakturowym systemem produkcji;
- 2) od 1770 do 1830 r. – okres wczesnej industrializacji, cechujący się stosowaniem prostej techniki i nadmiarem niewykwalifikowanej siły roboczej;
- 3) od 1830 do 2 poł. XX w. – okres wyższego stopnia uprzemysłowienia, z rozwiniętą techniką, pracą wysoko wykwalifikowanej siły roboczej, autorytetem inżyniera;
- 4) po poł. XX w. – okres przejścia od mechanizacji ku automatyzacji (Januszewski 2010, s. 13).

Ustalając takie cezury, badacze skoncentrowali się na tych aspektach, które wcześniej umykały refleksji historyków. Mimo to nadal napotykali trudności, zwłaszcza w przypadku zjawisk trudnych do jednoznacznej klasyfikacji (Januszewski 2010, s. 13).

Kwestie definicyjne i przedmiotowe próbowano uporządkować podczas trzeciego kongresu Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (dalej: TICCIH) w Sztokholmie w 1978 r. (Nisser red. 1981). Uznano wówczas, że dziedzictwo przemysłowe należy rozumieć jako zespół świadectw epoki industrializacji, zarówno materialnych, jak i społecznych, mających istotne znaczenie dla współczesności (Cossons 1981, s. 8–9). Zakres zainteresowań archeologii przemysłowej określono szeroko: nie tylko jako nieruchome dobra kultury (krajobrazy przemysłowe, osiedla, obiekty produkcyjne), ale też ruchome obiekty techniczne (maszyny, instalacje, narzędzia), dokumentujące działalność gospodarczą i społeczną człowieka (Nisser red. 1981, s. 421–422). Badania rozszerzono także na pozostałości związane z energetyką, transportem, procesami technologicznymi oraz codziennym życiem w warunkach przemysłowych. Oprócz rejestrowania materialnych śladów przyjęto również, że analizowane będą źródła pisane, w tym dokumentacja technologiczna i administracyjna, opisy przemian architektury przemysłowej, a ponadto finalne wyroby. Uczestnicy kongresu jednoznacznie podkreślili, że wszystkie te komponenty powinny być ewidencjonowane, interpretowane i klasyfikowane, poddawane ochronie i konserwacji. A ich wartość należy rozpatrywać nie tylko w kontekście naukowym, ale również dydaktycznym i kulturowym (por. Januszewski 2010, s. 14–15).

Dyskusja nad zakresem i istotą archeologii przemysłowej pozostaje jednym z najważniejszych problemów metodologicznych. W literaturze od wielu lat widoczne są różnice między podejściem zawężającym ją do metod *stricte* archeologicznych, a bardziej obszernym, w którym badania nad dziedzictwem przemysłowym mają charakter interdyscyplinarny i korzystają z narzędzi historii, historii techniki, architektury, geografii historycznej, antropologii oraz ochrony zabytków.

W tę polemikę włącza się także jedna z najnowszych publikacji (Gleave 2025), w której analizowane są m.in. relacje pomiędzy terminami *industrial archaeology* a *industrial heritage*. Kieran Gleave wskazuje, że utożsamianie obu tych pojęć zaciera ich odmienne cele oraz praktykę badawczą. Archeologia przemysłowa, zgodnie z przywoływaną przez autora definicją Marilyn Palmer (Palmer 2008, s. X), stanowi przede wszystkim część archeologii z odrębną metodologią, skoncentrowaną na rekonstrukcji procesów produkcyjnych, analizie struktur i krajobrazów przemysłowych oraz na porównaniach regionalnych i chronologicznych. Jej fundamentem pozostają metody archeologiczne: kwerendy źródłowe i kartograficzne, badania terenowe, dokumentacja *in situ*, a także rozmaite analizy specjalistyczne i laboratoryjne. Jak trafnie zauważa K. Gleave, to dążenie do rozwoju wiedzy o dawnej wytwórczości odróżnia opisywaną dyscyplinę od innych nauk zajmujących się industrialną przeszłością (Gleave 2025, s. 5–6). Ochrona i konserwacja dziedzictwa przemysłowego są natomiast zorientowane na zabezpieczenie, zachowanie i interpretację materialnych pozostałości przemysłu. Ich podstawowym celem jest zarządzanie zasobami i ich udostępnianie: w muzeach, skansenach, parkach technologicznych lub w przestrzeni miejskiej. Badacz wyróżnia także nurt „krytyczny”, tj. akcentujący kwestie pamięci, tożsamości i doświadczeń społeczności dotkniętych dezindustrializacją. Oba te kierunki studiów posługują się kategorią wartościowania, a ich horyzont badawczy dotyczy współczesności (Gleave 2025, s. 6).

Na tym tle archeologia przemysłowa jawi się jako ściśle zdefiniowana praktyka badawcza, ze swej natury interdyscyplinarna. Jest zatem czymś innym niż ochrona zabytków techniki, choć może ją wspierać, dostarczając danych o genezie, funkcji i znaczeniu obiektów. Co istotne, samo korzystanie ze źródeł poza-archeologicznych nie stanowi wyróżnika; jest to bowiem praktyka typowa dla współczesnej archeologii. Specyfika omawianej dyscypliny wynika z zakresu chronologicznego analizowanych zjawisk (industrializacja od ok. 1750 r. po współczesność), celu badań (rekonstrukcja systemów produkcji i ich kontekstu społecznego) oraz zastosowania metod archeologicznych również do architektury zachowanej ponad powierzchnią terenu. Z kolei ochrona dziedzictwa przemysłowego koncentruje się na wartościach i potrzebach współczesnych społeczności. Dopiero tak wyraźnie nakreślona granica pomiędzy obiema dyscyplinami pozwala na dalszą dyskusję o kierunkach przyszłych badań i o roli archeologów w zarządzaniu dziedzictwem industrialnym.

GŁÓWNE NURTY ARCHEOLOGII PRZEMYSŁU W POLSCE

Archeologia industrialna w Polsce wciąż jest w fazie rozwoju i poszukiwania własnej tożsamości badawczej. Do niedawna obiekty przemysłowe były traktowane przede wszystkim jako dziedzictwo techniki i inżynierii, a nie jako źródła archeologiczne. Szerze zainteresowanie zagadnieniami dziedzictwa cywilizacyjnego w Polsce notujemy od lat osiemdziesiątych XX w. W 1999 r. w Warszawie powstał polski oddział TICCIH – Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego jako stowarzyszenie eksperckie, które zrzesza naukowców z wielu dyscyplin: historii, techniki, inżynierii, konserwatorów i właścicieli obiektów zabytkowych. Cele jego działalności są spójne z zadaniami międzynarodowej organizacji; są to: ochrona, badanie, dokumentowanie i upowszechnianie wiedzy dotyczącej dziedzictwa przemysłowego (TICCIH Polska 2025). Członkowie stowarzyszenia brali udział

m.in. w ratowaniu zabytkowych obiektów przemysłowych na Śląsku, w procesie ochrony Stoczni Gdańskiej oraz projekcie zarządzania kopalnią krzemienia w Krzemionkach Opatowskich (Raport TICCIIH Polska 2018, s. 4–5).

Za tym szedł rozwój muzealnictwa technicznego i powstanie szeregu tego rodzaju placówek, takich jak: Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie, Muzeum Przyrody i Techniki w Starachowicach, Muzeum Techniki i Komunikacji – Zajezdnia Sztuki w Szczecinie. Najczęściej mieszczą się one w oryginalnych obiektach zabytkowych, jak dawna elektrociepłownia EC1 w Łodzi, fabryka materiałów wybuchowych w Bydgoszczy – „Eksplseum” (zob. Raport TICCIIH Polska 2018, s. 3).

Dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX w. zaczęto prowadzić w Polsce bardziej systematyczne badania archeologiczne obiektów przemysłowych, takich jak huty, browary, młyny, cegielnie oraz zakłady górnicze. Temu towarzyszył proces ich ochrony i adaptacji do nowych funkcji ekspozycyjnych lub edukacyjnych, np. Muzeum Browaru w Tychach, Muzeum Żywcza, Centrum Nauki i Sztuki „Stara Kopalnia” w Wałbrzychu (zob. Raport TICCIIH Polska 2018, s. 3–4). Wymienione zakłady weszły w skład śląskiego „Szlaku Zabytków Techniki”, obejmującego łącznie 40 obiektów w kilkunastu miastach (Szlak 2025). Kolejnym przykładem takiej inicjatywy może być Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce, założone na terenie najstarszej na świecie, nadal działającej kopalni ropy naftowej (MPNiG Bóbrka 2025). Wydarzenia naukowe i kulturalne, w tym zajęcia muzealne, warsztaty i wydarzenia plenerowe, są elementami podstawowej aktywności tych placówek.

Przełomowe znaczenie miały badania prowadzone w formie ratowniczych prac archeologicznych towarzyszących inwestycjom infrastrukturalnym, które ujawniły bogactwo i złożoność struktur poprzemysłowych, często nieznanych z dokumentacji archiwalnej, m.in. w trakcie prac nad ochroną i udostępnieniem neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach Opatowskich (zob. Raport TICCIIH Polska 2018, s. 2).

Polskie środowisko naukowe od lat osiemdziesiątych XX w. rozwija metodologię prac terenowych, która polega na eksploracji i dokumentacji poszczególnych obiektów przemysłowych (Kęsik 2017, s. 14–16). Badaniami objęte są zarówno kompleksy zachowane w całości, takie jak wspomniana kopalnia w Krzemionkach (jej rozpoznanie przyczyniło się do wpisania w 2019 r. pradziejowych wyrobisk i krajobrazu na powierzchni na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO; zob. Raport TICCIIH Polska 2018, s. 2; Krzemionki 2025), jak i budowle zniszczone lub zdegradowane, m.in. pozostałości hut cynku w Szopienicach-Katowicach (prowadzone tam prace dokumentacyjne stały się podstawą do utworzenia Muzeum Hutnictwa Cynku Walcownia; zob. Raport TICCIIH Polska 2018, s. 4; Walcownia 2025). W ramach tych działań szczególną wagę przywiązuje się do inwentaryzacji architektury związanej z działalnością produkcyjną: hal, kotłowni, kominów, wież ciśnieni i innych elementów infrastruktury technicznej, traktowanych jako kluczowe świadectwa do rekonstrukcji przemian technologicznych i kulturowych środowiska poprzemysłowego (Kęsik 2017, s. 15).

Uwzględnienie wyżej wymienionego, pradziejowego stanowiska archeologicznego w omawianej problematyce może stanowić zaskoczenie, zwłaszcza wobec cezur dyscypliny (od ok. XVI w. do współczesności). Są one związane z jej genezą – jako reakcja na niszczenie reliktyw z czasu rewolucji przemysłowej. W polskich badaniach mocno akcentuje się

jednak, że techniczne i organizacyjne podstawy tej epoki mają znacznie starsze korzenie. Dlatego też studia nad prahistorycznym górnictwem krzemieni lub starożytnym hutnictwem nie są odrębnymi dziedzinami, lecz wchodzą w zakres archeologii epok pradziejowej lub wczesnohistorycznej. Stanowią zarazem istotny element rozwoju technologii produkcyjnej, której ciągłość od epoki kamienia po XIX stulecie jest przedmiotem analiz komparatywnych. Przyjęcie brytyjskiej definicji nie oznacza więc wyłączenia takich stanowisk, lecz jedynie zastosowanie odmiennych kategorii porządkujących. W tym ujęciu obie perspektywy się uzupełniają: badania nad pradziejowym górnictwem i hutnictwem dostarczają cennych danych o wczesnych formach organizacji pracy, technikach wydobywania i przetwarzania surowców, podczas gdy archeologia przemysłowa w sensie ścisłym pozwala śledzić skutki ich późniejszych, nowożytnych transformacji.

W Polsce prowadzone są analizy funkcjonalne i przestrzenne dawnych układów technologicznych, które wyjaśniają i przybliżają sposób działania zakładów. Prace koncentrują się także na identyfikowaniu zachowanych urządzeń i maszyn oraz na określaniu ich rozmieszczenia w obrębie przestrzeni produkcyjnej. Integralną częścią badań jest sporządzenie dokumentacji towarzyszącej im infrastruktury, m.in. bocznic kolejowych, ramp załadunkowych, systemów transportu wewnętrznego, a także elementów wodnych, takich jak kanały i wodociągi (zob. Biliszczyk, Januszewski red. 2001). Krajowi badacze wskazują, że archeologia industrialna w swoim szerszym ujęciu powinna uwzględniać nie tylko obiekty przemysłowe *sensu stricto*, lecz także całość krajobrazu industrialnego, który tworzą: osiedla robotnicze, obiekty usługowe (szkoły, kościoły, łaźnie, sklepy), cmentarze przyfabryczne, a także układy komunikacyjne i hydrotechniczne (zob. Januszewski red. 2000; Urbaniak 2011; Urbaniak 2015).

Na tym polu krajowymi pionierami byli historycy kultury materialnej skupieni wokół prof. Jana Pazdura i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, działającego od lat pięćdziesiątych XX w. Zespół ten koncentrował się na inwentaryzacji zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, posługując się również typowymi dla archeologii industrialnej badaniami terenowymi (Kęsik 2017, s. 17). Efektem ich wieloletnich działań jest *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, wydawany w ciągu pięciu dekad, począwszy od roku 1958 (Katalog 1958–2007; por. Januszewski 2010, s. 11). Objął on kilka województw: kieleckie, krakowskie, łódzkie, warszawskie/mazowieckie, radomskie, lubelskie, przy czym każdy zeszyt dotyczył poszczególnych powiatów lub grup powiatów, w obrębie danego województwa. Katalog zawiera setki opracowanych obiektów (kilkadziesiąt na jeden zeszyt), od hut i kopalń, poprzez młyny, cegielnie i browary, po kompleksy włókiennicze i transportowe. W skład zespołu przygotowującego to wydawnictwo wchodził m.in.: Janusz Bogdanowski – architekt i badacz krajobrazu przemysłowego Małopolski, autor tomów poświęconych powiatom krakowskiemu i myślenickiemu, Marian Kornecki – historyk sztuki i dokumentalista obiektów przemysłowych w regionie krakowskim, Albin Cabaj – autor zeszytów katalogu dotyczących powiatów Mazowsza, specjalizujący się w inwentaryzacji młynów i cegielni, oraz Władysław Baranowski – autor tomów z terenu województwa łódzkiego, zajmujący się dokumentacją zakładów włókienniczych i hut szkła.

Inny ośrodek wykształcił się wokół prof. Mieczysława Radwana, Jerzego Bielenina i metalurgów z prof. Jerzym Piaskowskim na czele z Akademii Górniczo-Hutniczej i Instytutu Odlewnictwa w Krakowie (Januszewski 2010, s. 11). Tamtejsi badacze prowadzili szeroko

zakrojone prace nad dziejami i technikami hutnictwa metali, obejmujące zarówno badania terenowe, jak i analizy archeometalurgiczne (np. Radwan 1953; Radwan 1963; Piaskowski 1964; Piaskowski 1968; Bielenin 1974; por. też Orzechowski 2013; Orzechowski 2017). Krakowski ośrodek opracowywał również rekonstrukcje dawnych technologii wytopu żelaza, ponadto prowadził eksperymenty metalurgiczne oraz badania nad strukturą i składem chemicznym żużli hutniczych, co umożliwiło odtworzenie procesów produkcyjnych i ustalenie chronologii rozwoju dawnego hutnictwa w Polsce (Piaskowski 1976; Bielenin 1992).

Trzeci z ośrodków badawczych ukształtował się przy Politechnice Wrocławskiej, w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki, pod kierunkiem prof. Ryszarda Sroczyńskiego oraz ówczesnego dra Stanisława Januszewskiego. Spośród wszystkich trzech był to zespół najbardziej interdyscyplinarny – skupiał zarówno inżynierów i architektów, jak i specjalistów z zakresu historii oraz historii sztuki. To właśnie we Wrocławiu rozpoczęto na dużą skalę systematyczne działania inwentaryzacyjne obiektów technicznych z różnych gałęzi przemysłu Dolnego Śląska – od włókiennictwa i górnictwa, po przemysł szklarski, młynarski oraz hydrotechnikę (Kęsik 2017, s. 17). Badania terenowe prowadzono od końca lat sześćdziesiątych XX w. na obszarze Dolnego Śląska, Gór Izerskich, Kotliny Kłodzkiej, Wałbrzycha, Legnicy, Jeleniej Góry i Wrocławia, zarówno w dawnych zakładach przemysłowych, jak i zespołach infrastruktury technicznej (Januszewski 1983). Zinventaryzowano kilkaset obiektów, a dokumentacja polegała na wykonaniu pomiarów architektonicznych, fotografii, opisów technologicznych oraz rysunków technicznych, które stały się podstawą opracowania *Zabytków techniki Dolnego Śląska* (Januszewski 1983; Januszewski 1988; por. też Januszewski 1997). Wrocławski ośrodek wyznaczył tym samym standardy metodologiczne dla badań nad dziedzictwem przemysłowym w Polsce, łącząc analizę zabudowań ze studiami historycznymi i nad procesem wytwórczym.

Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki przestał istnieć w wyniku reorganizacji struktur wydziałowych i powrotu do systemu katedralnego ok. 2014 r., a tradycje badawcze przejęły dwa inne ośrodki wrocławskie. Pierwsze to powstałe w 1993 r. Otwarte Muzeum Techniki, kierowane przez wymienionego wyżej S. Januszewskiego. Muzeum to realizuje zarówno program działań edukacyjnych i wydawniczych, jak i badawczych oraz ochronnych w stosunku do dziedzictwa gospodarczego. Jednym z efektów pracy tej placówki jest czterotomowe wydawnictwo zatytułowane *Archeologia przemysłowa* (Januszewski red. 2012a; Januszewski red. 2012b; Januszewski red. 2013a; Januszewski red. 2013b), w którym opublikowano m.in. prace dyplomowe słuchaczy Studium Archeologii Przemysłowej, prowadzonego przez Fundację Otwartego Muzeum Techniki, jako roczny program podyplomowy (ok. 200 godzin) łączący wykłady z sesjami terenowymi i warsztatami. Każda edycja miała ograniczoną liczbę miejsc (ok. 15), a do 2012 r. program ukończyło ponad 60 słuchaczy. Studium było prowadzone od przełomu 2000 i 2001 r. w różnych formach (Studium, Międzynarodowe Studium, Akademia Archeologii Przemysłowej) co najmniej do początku lat 2020. Wśród istotnych publikacji, wydanych przez Otwarte Muzeum Techniki, warto wymienić te poświęcone zagospodarowaniu polskich rzek: Odry, Warty i Oławy (Januszewski red. 1999; Januszewski red. 2000; Januszewski red. 2008; Pyś 2013). Prac archeologicznych *sensu stricto* prowadzono niewiele; gros tych działań polegało na dokumentacji i kwerendach archiwalnych. W omawianym zespole nie ma też archeologa, który metody archeologiczne stosowałby w terenie.

Drugim wrocławskim ośrodkiem archeologii przemysłowej jest powstały w 2004 r. Zakład Kultury Materialnej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Od początku jest on ukierunkowany na badanie materialnych śladów działalności człowieka. W Zakładzie tym jednak także nie ma czynnego zawodowo archeologa (zob. Kęsik 2017, s. 19) i – jak pisze kierownik zakładu J. Kęsik, w swoim tekście z 2017 r. – w badaniach tej jednostki archeologia industrialna nie jest głównym podmiotem zainteresowania; jest tylko „wykorzystywana” do badań (Kęsik 2017, s. 19). Archeolodzy są wymienieni tylko jako współpracownicy zespołu złożonego głównie z historyków. Działalność tego Zakładu na polu popularyzacji i edukacji jest realizowana przez prowadzenie specjalności zawodowej na kierunku studiów historycznych „Dokumentalistyka konserwatorska”, zaś od 2013 r. – „Dziedzictwo kultury materialnej – ochrona, promocja, gospodarowanie”. Kształci on specjalistów, którzy, zdobywając wiedzę o wytworach ludzkiej aktywności, uczą się zarówno metod ich ochrony, jak i wykorzystania dla turystyki oraz budowania tożsamości lokalnej (Uniwersytet Wrocławski 2025). Program łączy w sobie historię architektury i sztuki, zagadnienia ochrony dziedzictwa w Polsce i w Europie oraz podstawy ekologii i ochrony środowiska.

Tą tematyką zajmuje się też archeolog zatrudniony w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego – Janusz Pietrzak. Jest on autorem monografii pt. *Nowożytnie budownictwo przemysłowe w dobrach biskupich na Mazowszu* (Pietrzak 2013). Połączył w niej analizy architektoniczne i technologiczne z katalogiem budowli, wśród których uwzględnił: browary, gorzelnie, karczmy, młyny wodne, wiatraki, tartaki, cegielnie, kuźnie i majdany potażowe. Jego studia objęły zarówno źródła pisane, jak i materialne. Prace terenowe (archeologiczne i dokumentacyjne) przeprowadzone na ośmiu obiektach umożliwiły mu odtworzenie ich układów funkcjonalnych oraz ocenę wydajności i metod produkcji.

W środowisku łódzkim równolegle, często w ramach indywidualnych inicjatyw, badania prowadzi też kilka innych osób. Do najbardziej aktywnych należy m.in. Bartosz M. Walczak z Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, zajmujący się przestrzenią związaną z dawnym przemysłem włókienniczym, w tym osiedlami, budynkami, zabytkami techniki (por. np. Walczak 2016; Walczak 2022; Walczak 2023; Walczak, Kępczyńska-Walczak 2024). Część prac w tym regionie była i jest nadal prowadzona przez archeologów działających poza strukturami akademickimi, reprezentujących firmy prywatne. Należy tu wspomnieć o Zbigniewie Lechowiczu, byłym pracowniku łódzkiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oraz o Wiesławie Stępieniu, specjaliście w dokumentacji obrazowej dziedzictwa kulturowego, związanym ze służbami konserwatorskimi. Obaj uczestniczyli m.in. w badaniach archeologicznych towarzyszących rewaloryzacji zespołów fabrycznych Poznańskiego i Scheiblera (por. Lechowicz 2006).

Jednym z kluczowych ośrodków w Polsce prowadzących systematyczne badania nad rozwojem techniki i infrastruktury od XIX w., jest Pracownia Historii Techniki Instytutu Historii Nauki PAN. Zespół, pod kierunkiem Zbigniewa Tucholskiego, koncentruje się na zagadnieniach związanych z dziejami transportu (zwłaszcza kolejnictwa i żeglugi śródlądowej), inżynierii lądowej i wodnej, historią energetyki, mechanizacją rolnictwa, a także przemianami środowiska wywołanymi działalnością techniczną człowieka (Tucholski 2007; Tucholski, Kucharski 2009). Realizuje też studia nad dziejami hydrotechniki i systemów

melioracyjnych, modernizacją infrastruktury kolejowej oraz rolą inżynierów w procesach uprzemysłowienia ziem polskich. Ważnym osiągnięciem tego zespołu jest łączenie perspektywy technicznej z analizą kontekstu społeczno-gospodarczego, co czyni te badania istotnym punktem odniesienia również dla archeologii industrialnej.

Aktywność na tym polu rozpoczęli też badacze na Pomorzu Zachodnim. Przemysłem cegielnianym i jego różnorodnymi pozostałościami (w postaci zabudowań mieszkalnych, ruin cegielni, tuneli i kanałów cegielnianych zachowanych w Stołczynie) zajęła się Paulina Romanowicz z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie (Romanowicz 2024a; Romanowicz 2024b). Jako badaczka i aktywistka lokalna podejmuje ona również temat pamięci zbiorowej i zapomnianych obiektów jako potencjalnego zasobu kulturowego. W ten sposób pokazuje, jak przeszłość przemysłowa może być ponownie włączona do narracji miejskiej poprzez działania badawcze, edukacyjne i obywatelskie. Innym wkładem są prelekcje i artykuły Grzegorza Kierszysa z Katedry Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego i Maksymiliana Dzikowskiego ze Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego (Kierszys, Dzikowski 2024), poświęcone ruinom niemieckiej fabryki paliw syntetycznych w Policach pod Szczecinem, działającej od lat trzydziestych XX w. i zniszczonej podczas nalotów alian-tów pod koniec drugiej wojny światowej. W swoich badaniach posługują się nowoczesnymi metodami, takimi jak analiza zdjęć lotniczych, skanowanie laserowe i badania dokumentacyjne w terenie. Nie tylko zadokumentowali materialne pozostałości zakładu, ale także analizowali ich wpływ na miejscową ludność oraz procesy pamięci i upamiętnienia, związane z trudnym dziedzictwem z czasu działań wojennych.

W polskiej refleksji teoretycznej coraz wyraźniej akcentowana jest potrzeba uwzględniania aspektów społecznych i kulturowych w badaniach archeologii industrialnej. Z tego podejścia wynika konieczność analizowania roli, jaką dziedzictwo gospodarcze odgrywa w kształtowaniu lokalnej tożsamości (por. Solecka-Bacia 2009, s. 99–100; Kaszuba, Kęsik 2013; Biernacka 2015). Coraz częściej podkreślane jest, że badania powinny również obejmować społeczne konsekwencje likwidacji zakładów przemysłowych, które często prowadzą do zaniku więzi wspólnotowych oraz utraty najbliższych punktów odniesienia. Prace wymienionych wyżej badaczy reprezentują właśnie ten nowoczesny nurt archeologii industrialnej, łączący wrażliwość akademicką z oddolnym zaangażowaniem i lokalną perspektywą, co czyni je ważnym uzupełnieniem dotychczasowego stanu badań w Polsce.

Można zatem stwierdzić, że archeologia przemysłowa w Polsce – szczególnie w aktualnym, zintegrowanym ujęciu – jest dziedziną pomostową, łączącą metody archeologiczne z historią gospodarczą, historią sztuki, socjologią, geografą i urbanistyką. Jej istotnym elementem jest także aktywna praktyka konserwatorska, co czyni ją nie tylko nauką rejestrującą i rekonstruującą przeszłość, ale też narzędziem wspierającym rewitalizację przestrzeni post-industrialnych. W praktyce coraz częściej stosowane są technologie cyfrowe i metody niszczące, takie jak skanowanie laserowe 3D, fotogrametria niskiego pułapu, dokumentacja GIS, modelowanie przestrzenne zespołów fabrycznych. Dzięki temu możliwe jest tworzenie cyfrowych archiwów i wirtualnych rekonstrukcji obiektów zagrożonych zniszczeniem lub już nieistniejących, np. kopalni „Julia” w Wałbrzychu (Blachowski, Nowacka 2011)

WYZWANIA I POTRZEBY BADAWCZE

Mimo rosnącego zainteresowania tematyką dziedzictwa przemysłowego, archeologia industrialna w Polsce wciąż jest na etapie poszukiwania swojej tożsamości badawczej i instytucjonalnego umocowania. Jednym z najpoważniejszych jej problemów jest brak jednego, ogólnopolskiego ośrodka koordynującego działania nad techniczną i przemysłową spuścizną. Obecnie funkcjonuje kilka silnych, lecz rozproszonych środowisk badawczych, m.in. we Wrocławiu, Łodzi, Katowicach, Krakowie i w Szczecinie, które prowadzą wartościowe prace dokumentacyjne i interpretacyjne. Jednak brak instytucjonalnej spójności, wspólnej metodologii oraz ogólnokrajowej strategii sprawiają, że wysiłki te są nieskoordynowane i często rozproszone. Brakuje centralnego repozytorium danych, sieci współpracy między badaczami oraz systemowego finansowania wyłącznie tej dziedziny.

Drugim poważnym problemem jest niewystarczająca ochrona prawna obiektów postindustrialnych. Choć wiele z nich posiada ogromną wartość historyczną, technologiczną i społeczną, to często nie są one objęte formalnym wpisem do rejestru zabytków ani ewidencji gminnych, co prowadzi do ich marginalizacji w polityce ochrony dziedzictwa. Przykładem mogą być liczne dawne fabryki tekstylne w Łodzi, spośród których część, mimo ich rangi kulturowej, nie posiada statusu zabytku i pozostaje poza systemową kuratelą (np. Oevermann i in. 2022; Walczak, Kępczyńska-Walczak 2024). W efekcie wiele cennych relikwów technicznej przeszłości ulega postępującej degradacji, dewastacji lub zostaje rozebranych. Charakterystycznym przykładem jest los Elektrociepłowni Szombierki w Bytomiu, gdzie lata zaniedbań i luki prawne spowodowały ryzyko utraty cennych walorów architektonicznych i historycznych (np. Grzegorzak-Łoposzko, Budny-Rzepecka 2024).

W praktyce konserwatorskiej obiekty industrialne bywają marginalizowane, szczególnie, jeśli nie mają efektownej formy architektonicznej lub są zniszczone i znajdują się w przestrzeni miejskiej. Jak podkreślono w Raporcie TCCIH dotyczącym Polski, wiele przykładów działalności gospodarczej wciąż jest niszczonych, zanim zostaną objęte ochroną (Raport TCCIH Polska 2018). Brak jasnych wytycznych, jak chronić złożone zespoły przemysłowe, powoduje, że troska o nie ogranicza się często do fasadowego działania – zatrzymania rozbiórki pojedynczego budynku lub fragmentu kompleksu jako „ozdobnika” (jak pokazuje np. analiza adaptacji obszarów poprzemysłowych w Krakowie; Gyurkovich, Gyurkovich 2021) lub wpisu fragmentarycznego, bez próby zachowania integralności całego układu (co potwierdza Raport TCCIH Polska 2018).

Trzecim, acz niezwykle istotnym wyzwaniem, jest też niska świadomość społeczna wartości omawianego dziedzictwa. Wciąż pokutuje przekonanie, że obiekty postindustrialne są jedynie przejawem „brzydkiej” przeszłości, kojarzonej z ciężką pracą, degradacją środowiska i epoką PRL-u, nie zaś z potencjalnym zasobem kulturowym. Tymczasem stanowi ono świadectwo procesów modernizacyjnych, społecznej mobilizacji, rozwoju technologii i urbanizacji, które miały kluczowe znaczenie dla kształtowania współczesnego świata. Brak wiedzy i nauczania w tym zakresie, zarówno w szkołach, jak i w przestrzeni publicznej, skutkuje brakiem zainteresowania losem dawnych zakładów, co w konsekwencji prowadzi do braku presji społecznej na ich zabezpieczenie i adaptację. Bez zmiany postrzegania dziedzictwa przemysłowego nie jest możliwe jego realne utrzymanie ani włączenie w procesy planowania przestrzennego i rewitalizacji.

Kolejny problem dotyczy niewystarczającej współpracy między środowiskiem naukowym, samorządami i instytucjami ochrony dziedzictwa. Archeologia industrialna, z racji swojej specyfiki, wymaga współdziałania wielu podmiotów – historyków, konserwatorów, urbanistów, architektów, inżynierów, a także władz lokalnych. Niestety, w praktyce brak mechanizmów efektywnych, wspólnych działań. Gminy często postrzegają obiekty przemysłowe jako problem, a nie potencjał, co prowadzi do ich wyburzeń lub przekształceń, bez poszanowania wartości historycznej (por. Walczak 2023, s. 51–52; też Walczak 2016; Walczak 2022). W praktyce badacze często nie dysponują środkami, by dokumentować obiekty na czas lub w sposób wystarczający do przekonania decydentów o ich znaczeniu. Bywa także, że w wielu przypadkach projekty badawcze i rewitalizacyjne powstają równolegle, bez wzajemnych konsultacji, co skutkuje utratą bezcennych świadectw przeszłości w toku inwestycji budowlanych lub infrastrukturalnych (zob. np. Gyurkovich, Gyurkovich 2021).

Podsumowując, sytuacja archeologii przemysłowej w Polsce przypomina stan przejściowy – z jednej strony rozwija się ona dynamicznie, z drugiej – nadal boryka się z wieloma barierami organizacyjnymi, prawnymi i społecznymi. Pokonanie tych ograniczeń wymaga nie tylko zaangażowania środowisk akademickich, lecz przede wszystkim budowania szerokich koalicji wokół dziedzictwa przemysłowego – włączających mieszkańców, lokalne władze, instytucje kultury i sektor edukacji. Tylko wówczas możliwe będzie nadanie archeologii industrialnej należnego miejsca w polskim systemie ochrony dziedzictwa i rozwoju nauki.

ZAKOŃCZENIE

Archeologia industrialna to dynamicznie rozwijająca się subdyscyplina, która przekracza granice tradycyjnej archeologii. Dzięki integracji różnych metod badawczych i ochronie tego dziedzictwa, umożliwia pozwala nie tylko na zachowanie materialnych śladów industrializacji, lecz także głębsze zrozumienie przemian społecznych, ekonomicznych i kulturowych, które kształtowały współczesny świat. Umożliwiła zadokumentowanie wielu materialnych źródeł działalności gospodarczej z ostatnich trzech stuleci, często wcześniej ignorowanych. Tym samym zostały one włączone do zasobu reliktyw kształtujących nasze dziedzictwo, na równi z tradycyjnymi zabytkami sztuki, budownictwa sakralnego i publicznego. Wyróżniają obszerność pytań badawczych, dotyczących nie tylko kwestii poznawczych, ale i sfery społecznych, ekonomicznych, czy nawet politycznych aspektów. Znamienne dla tej dyscypliny stało się jej powiązanie z życiem codziennym, z wyobrażeniami o przyszłości, a także z bieżącymi potrzebami poszukiwania nowych programów rozwoju obszarów postindustrialnych.

Mając na uwadze opisane wyżej ograniczenia, trzeba stwierdzić, że wyzwaniem dla badaczy dziedzictwa gospodarczego będzie przejście od dominującej perspektywy dokumentacyjnej, koncentrującej się na inwentaryzacji i klasyfikacji zabytków techniki, do badań nad społecznym odbiorem tych obiektów, ich znaczeniem dla rozwoju lokalnej społeczności i jej tożsamości. Udać się to może tylko dzięki interdyscyplinarnemu podejściu, łączącemu metody historyczne, archeologiczne, geograficzne wraz z konserwacją zabytków i szeroko zakrojonymi studiami nad dziedzictwem. Kluczowym wyzwaniem pozostaje integracja wszystkich danych źródłowych, od archiwaliów po systemy informacji przestrzennej, i stworzenie na tej bazie spójnej metody interpretacji tegoż dziedzictwa, zarówno w wymiarze materialnym, jak

i niematerialnym. Rozwój tych kierunków badań z pewnością pozwoli nie tylko pełniej zrozumieć procesy industrializacji i de-industrializacji, ale również nadać archeologii przemysłu bardziej praktyczny wymiar w ochronie i popularyzacji pozostałości techniki.

BIBLIOGRAFIA

- Bielenin J. 1974. *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Wrocław.
- Bielenin J. 1992. *Starożytne hutnictwo świętokrzyskie*, Kielce.
- Biernacka E. 2015. Wykorzystanie obiektów poprzemysłowych na cele turystyki, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula”, 3(45), s. 133–144.
- Biliszczuk J., Januszewski S. (red.), 2001. *Mosty*, Wrocław.
- Blachowski J., Nowacka A. 2011. Internetowy system geoinformacyjny o dawnych obiektach górniczych na przykładzie Kopalni Węgla Kamiennego „Julia” w Wałbrzychu, „Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej”, 16(40), s. 35–47.
- Buchanan R.A. 1972. *Industrial archaeology in Britain*, London.
- Cossons N. 1981. Address, [w:] M. Nisser (red.), *The industrial heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments*. Sweden, 30 May – 5 June 1978, Stockholm, s. 8–12.
- Gleave K. 2025. Disentangling industrial archaeology and industrial heritage: a review of research methods and paradigms, „Industrial Archaeology Review”, 47(1), s. 2–14, <https://doi.org/10.1080/03090728.2025.2492535>
- Grzegorzak-Łoposzko E., Budny-Rzepecka J. 2024. Elektrociepłownia Szombierki w Bytomiu – przykład zaniedbanego dziedzictwa przemysłowego, „Ochrona Zabytków”, 1(284), s. 259–274.
- Gyurkovich M., Gyurkovich J. 2021. New housing complexes in post-industrial areas in city centres in Poland versus cultural and natural heritage protection – with a particular focus on Cracow, „Sustainability”, 13(418), s. 1–36, <https://doi.org/10.3390/su13010418>
- Januszewski S. 1983. *Zabytki techniki Dolnego Śląska. Studium historyczno-techniczne*, Wrocław.
- Januszewski S. 1988. *Zabytki techniki Dolnego Śląska*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Studia i Materiały, 3, Warszawa.
- Januszewski S. 1997. *Zabytki techniki w Polsce. T. 1: Dolny Śląsk*, Wrocław.
- Januszewski S. 2010. Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań, „Spotkania z zabytkami”, 3–4, s. 8–17.
- Januszewski S. (red.), 1999. *Elektrownie wodne. Bóbr, Kwisa, Kamienna*, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2000. *Inżynieria wodna*, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2008. *Wrocławski węzeł wodny*, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2012a. *Archeologia przemysłowa w Polsce*, 1, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2012b. *Archeologia przemysłowa w Polsce*, 2, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2013a. *Archeologia przemysłowa w Polsce*, 3, Wrocław.
- Januszewski S. (red.), 2013b. *Archeologia przemysłowa w Polsce*, 4, Wrocław.
- Kaszuba E., Kęsik J. 2013. *Dziedzictwo kultury materialnej wsi dolnośląskiej w procesie budowy lokalnego społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] B. Jędrzychowska (red.), *Człowiek, idea, dzieło. Prace dedykowane Profesor Stefanii Walasek*, Wrocław, s. 253–263.
- Katalog 1958–2007. *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, 1–7, Łódź–Wrocław.
- Kęsik J. 2017. Wykorzystanie archeologii industrialnej w badaniach nad dziedzictwem cywilizacyjnym XX i XX wieku (w świetle wybranych przykładów), „Ochrona Zabytków”, 2, s. 13–25.
- Kiarszys G., Dzikowski M. 2024. The archaeology of a Nazi synthetic-fuel plant and its legacy: the Hydrierwerke Pölit AG, „Antiquity Journal”, 98(442), s. 1641–1661, <https://doi.org/10.15184/aqy.2024.154>

- Lechowicz Z. 2006. *Łódź. Archeologia miasta. Archeologia przemysłu. Doświadczenia ROBiDZ Łódź w świetle ostatnich badań zespołu fabrycznego I.K. Poznańskiego*, [w:] B.M. Walczak (red.), *Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego. Międzynarodowa konferencja „Pro-revita”*, Łódź, 23–25 IX 2004 r., Łódź, s. 407–415.
- Major J.K. 1975. *Fieldwork in industrial archaeology*, London–Batsford.
- Nisser M. (red.), 1981. *The industrial heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments. Sweden, 30 May – 5 June 1978*, Stockholm.
- Oevermann H., Walczak B.M., Watson M. 2022. *The heritage of the textile industry. TICCII thematic study*, Lodz.
- Orzechowski S. 2013. *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce.
- Orzechowski S. 2017. *Badania nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim w okresie milenijnym*, [w:] A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski (red.), *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo – kościół – nauka – popularyzacja*, Kielce, s. 185–205.
- Palmer M. 2008. *Industrial archaeology*, [w:] D.M. Pearsall (red.), *Encyclopedia of archaeology*, San Diego, s. 1511–1521.
- Piaskowski J. 1964. *O pierwotnym sposobie otrzymywania stali przez średniowiecznych Słowian*, „Hutnik”, 31, s. 12.
- Piaskowski J. 1968. *Dalsze badania metaloznawcze starożytnych przedmiotów żelaznych z ziemi kieleckiej*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 5, s. 151–198.
- Piaskowski J. 1976. *Stan i ocena dotychczasowych prac nad historią hutnictwa na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 21(3), s. 455–473.
- Pietrzak J. 2013. *Nowożytnie budownictwo przemysłowe w dobrach biskupich na Mazowszu*, Łódź.
- Pyś J. 2013. *Odra. Rzecz o żegludze i polityce*, 1–2, Wrocław.
- Radwan M. 1953. *Zagadnienie transportu w hutnictwie stali*, „Wiadomości Hutnicze”, 9(10), s. 11–14.
- Radwan M. 1963. *Rudy, kuźnie i huty żelaza w Polsce*, Warszawa.
- Romanowicz P. 2024a. *Gliniane fortuny. Dziedzictwo przemysłu cegielnianego w Stołczynie (Szczecin)*, „Materiały Zachodniopomorskie. Seria Nowa”, 19, s. 157–176. <https://doi.org/10.62076/MZP00006>
- Romanowicz P. 2024b. *Rediscovery of a brickworks narrow-gauge industrial railway tunnel in Stołczyn, Poland*, „Industrial Archaeology Review”, 46(2), s. 112–118. <https://doi.org/10.1080/03090728.2025.2465036>
- Solecka-Bacia A. 2009. *Dziedzictwo kulturowe jako aspekt działalności społecznej, na przykładzie Stowarzyszenia „Nasze Biskupce”*, [w:] T. Burzyński, A. Staszewska-Ludwiczak, K. Pasko (red.), *Dziedzictwo przemysłowe jako element zrównoważonego rozwoju turystyki. V Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna*, Katowice, s. 99–109.
- Szejnwald Brown H., Angel D. 2000. *Environmental regulatory reform in Poland: lessons for industrializing economies*, „Environmental Science & Technology”, 34(18), s. 3849–3856. <https://doi.org/10.1021/es0009471>
- Tucholski Z. 2007. *Nasielska kolej wąskotorowa*, Rybnik.
- Tucholski Z., Kucharski M. 2009. *Kolej leśna Lipa – Biłgoraj 1941–1983*, Zamość.
- Urbaniak M. 2011. *Wrocławskie wodociągi i kanalizacja. Od przeszłości do współczesności*, Wrocław.
- Urbaniak M. 2015. *Dziela hydrotechniki w Polsce. Kanał Górnośląski (Gliwicki)*, Łódź.
- Walczak B. 2016. *Czy zabytki techniki i inżynierii to wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego. Protection of Cultural Heritage”, 2, s. 133–144. https://doi.org/10.24358/ODK_2016_02_12
- Walczak B. 2022. *Trudna rewitalizacja zabytków poprzemysłowych w Polsce – osiągnięcia i porażki*, „Ochrona Zabytków”, 75(1), 7–28. https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2023/01/OZ_1-2022_B-Walczak.pdf
- Walczak B. 2023. *Przekształcenia budynków poprzemysłowych w Łodzi z perspektywy ochrony i konserwacji zabytków techniki. Transformations of post-industrial buildings in Lodz from the perspective*

of the protection and conservation of monuments of technology, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 76, s. 49–63, <https://doi.org/10.48234/WK76MONUMENTS>
 Walczak M., Kępczyńska-Walczak A. 2024. *Adaptive re-use of industrial heritage in Lodz, Poland*, „International Journal of Conservation Science”, 15(2), s. 955–966, <https://doi.org/10.36868/IJCS.2024.02.13>

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Beamish. 2025. *Beamish. The living museum of the North*, <https://www.beamish.org.uk> (dostęp: 16.10.2025).
- CID. 2025. *Centre d'Innovation et de Design*, [w:] *Grand-Hornu: Patrimoine industriel et création contemporaine*, <https://www.cid-grand-hornu.be/> (dostęp: 16.10.2025).
- ERIH. 2023. *European Route of Industrial Heritage*, <https://www.erih.net/> (dostęp: 16.10.2025).
- Ironbridge Gorge. 2022. *History of the museums*, [w:] *Ironbridge. Valley of invention*, <https://www.ironbridge.org.uk/> (dostęp: 16.10.2025).
- Krzemionki. 2025. *Krzemionki. O Oddziale*, [w:] *Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim*, <https://muzeumostrowiec.pl/krzemionki/o-oddziale/> (dostęp: 22.10.2025).
- MPNiG Bóbrka. 2025. *Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce*, <https://bobrka.pl> (dostęp: 22.10.2025).
- Raport TICCIH Polska. 2018. *Industrial heritage in Poland – national report. Polish Committee of TICCIH*, [w:] *Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego. TICCIH Polska*, https://ticcih.pl/wp-content/uploads/2018/09/TICCIH-National-Report_EN-last-version31.07.2018.pdf (dostęp: 16.10.2025).
- Szlak. 2025. *Szlak Zabytków Techniki. slaskie.travel*, [w:] *Śląskie. Informacja Turystyczna Województwa Śląskiego*, <https://zabytkotechniki.pl/> (dostęp: 22.10.2025).
- TICCIH Polska. 2025. *Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego. TICCIH Polska*, <https://ticcih.pl/> (dostęp: 22.10.2025).
- UNESCO. 1994. *Völklinger Ironworks*, [w:] *UNESCO. World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/list/687> (dostęp: 16.10.2025).
- Uniwersytet Wrocławski. 2025. *Dziedzictwo kultury materialnej – ochrona, promocja, gospodarowanie. I stopnia stacjonarne. Opis kierunku*, [w:] *Uniwersytet Wrocławski. Rekrutacja*, <https://rekrutacja.uni.wroc.pl/kierunek/dziedzictwo-kultury-materialnej-ochrona-promocja-gospodarowanie-i-stopnia-stacjonarne/> (dostęp: 16.10.2025).
- Völklinger Hütte. 2025. *World Heritage Völklinger Hütte*, <https://voelklinger-huette.org/en/> (dostęp: 22.10.2025).
- Walcownia. 2025. *Muzeum Hutnictwa Cynku Walcownia*, <https://walcownia.muzeatechniki.pl/muzeum/> (dostęp: 22.10.2025).
- Zollverein. 2025. *Zollverein: UNESCO World Heritage Site. The Heritage of Mankind*, [w:] *Zollverein. The heritage of mankind. The cultural heart of the Ruhr Area*, <https://www.zollverein.de/zollverein-unesco-world-heritage-site/history/> (dostęp: 16.10.2025).

SUMMARY

Industrial archaeology is a relatively young, interdisciplinary field of research. It is concerned with material remains related to industrial development from the beginning of the industrial revolution to the present day. This includes technical artifacts, settlement structure, and infrastructure, as well as the socio-economic relations shaped as a result of this development.

The term “industrial archaeology” was first used in the United Kingdom in the 1950s in reference to the protection of endangered industrial heritage that was being displaced by ongoing modernization and urbanization (Kęsik 2017, p. 14). In British and American archaeology, the term often refers to the systematic study of material remains related to industrial processes in some way (Buchanan 1972, p. 15). These include buildings, equipment, infrastructure, and artefacts produced or used in an industrial context. Contemporary industrial archaeology combines traditional excavation methods with the analysis of archival sources, photographic documentation and photogrammetry, spatial modelling, and ethnographic interviews. This requires collaboration with other fields of science, including the history of technology, architecture, geography, sociology, ethnology, and the natural sciences. On the one hand, the focus is on an analysis of the mutual relationships between humans, technology, and the environment. On the other, it involves research on the evolution of technology and engineering itself (see Januszewski 2010, pp. 12–13, Kęsik 2017, pp. 15–16).

Still in its infancy in Poland, the discipline is seeking an investigative identity of its own. Systematic archaeological work on sites of interest to the discipline, such as ironworks, breweries, mills, brickyards, and mining plants, only began in the 1990s. Polish research emphasizes the importance of local industrial traditions and the impact of industrialization on local communities. This is because industrialization drew on the changes to the worldview of European societies after World War II (see Januszewski 2010, p. 11). Consequently, there is a clear emphasis on taking social and cultural aspects into account and analysing the role of industrial heritage in shaping local identity (see Solecka-Bacia 2009, pp. 99–100; Kaszuba, Kęsik 2013).

Research should also address the social consequences of industrial plant closures, which frequently result in the dissolution of community bonds and the loss of familiar landmarks in the immediate environment. Combining academic sensitivity with grassroots involvement and a local perspective, this modern trend contributes importantly to the current state of knowledge on these issues in Poland.

In addition to analysing the meaning of the title term and its evolution, the article outlines the issues addressed by researchers in Poland and elsewhere. It lists current research trends in Poland and the institutions involved in them, and relevant past and present activities in this area. It also notes specific areas of focus, both current and historical.

Industrial archaeology is a rapidly developing field that goes beyond the traditional understanding of archaeology. Through the integration of various research methods and a broad perspective, it preserves the material traces and relics of industrial activity, while providing a deeper understanding of the social, economic, and cultural changes that have shaped the modern world.

Translated by Iwona Zych

★

Nadesłano: 13.06.2025; **zrewidowano:** 22.10.2025; **zaakceptowano:** 20.11.2025.

Artykuł opublikowano w otwartym dostępie na licencji CC BY 4.0

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

„Archeologia Polski” Copyright © 2025 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Autorka oświadcza, że nie ma konfliktu interesów wynikającego z konkurencji, współpracy lub innych relacji, powiązań osobistych lub finansowych, które mogły mieć wpływ na badania i wyniki opisane w artykule.

Received: 13.06.2025; **revised:** 22.10.2025; **accepted:** 20.11.2025.

Article is published in an open access under the CC BY 4.0 license

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

“Archeologia Polski” Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences

The author declares that she has no conflicts of interest arising from competition, collaboration or other personal or financial relationships that could affect the research and results described in the article.